

SELÇUKLU TARİH VE MEDENİYETİ ENSTİTÜSÜ

SELÇUKLU

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

I

1969

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ
ANKARA—1970

ANADOLU SELÇUKLULARINDA HEYKEL, FİGÜRLÜ KABARTMA VE KAYNAKLARI HAKKINDA NOTLAR

GÖNÜL ÖNEY

İslamda figür tasviri yasağı olduğuna ve hiçbir devirde heykel, resim, figürlü kabartma yapılmadığına dair olan inanışın yanlışlığı bilhassa son senelerde muhtelif sanat tarihçileri tarafından belirtilmiştir¹. Kur'anda figür yasağına dair bir kayıt yoktur, sadece put ve tanrı tasviri yapmak yasaklanmaktadır². Ancak 9. asırda Bukari ve Muslim tarafından yazılan hadislerde, içinde köpek ve resim bulunan eve melek girmez, canlıları resmedenler kıyamette bunları canlandırmakla görevlendirilir tarzında hükümler vardır³. Bu kayıtlara göre çiçek, ağaç, bitki hareket etmediği için onları resmetmek, yani bir yere bağlamak günah değildir. Fakat ashında hareketli olan canlıları hareketsiz olarak bağlamak caiz değildir. Ancak yerde veya yastıkta, yani hürmet görmeyen eşyalarda resme müsaade vardır⁴. Bu tarz inanışlar bilhassa islamiyetin konservatifleşmeğe başladığı 15. asırdan sonra figür tasvirlerinin çok azalmasına sebep olmuştur.

Emevilerde 8. asırda bilhassa antik, erken hıristiyan ve Sasani tesiri altında verilen figür tasvirleri, 9. asırda Abbasilerle Türk ve Orta Asya stili diyebileceğimiz yeni bir üslûpla gelişmiştir. Abbasi-lerin Orta Asya'dan gelen Türk'lerle kurdukları büyük ordu bu yeni stilin öncüsü olmuş, bilhassa 13. asrın sonuna kadar yakın doğudaki

¹ Lammens, H. L'Attitude de L'islam Primitif en Face des Arts Figurées. Journal Asiatique II. Serie VI. 1915. s. 276-277. Ayrıca bak. Otto-Dorn, K. Figurendarstellung im Islam. Archäologischer Anzeiger des Deutschen Archäologischen Instituts. Bd. 65/66, 1950. ve Creswell, K. A. C. The Lawfulness of Paintings in Islam. Ars Islamica Vol. XI-XII. s. 159-165, 1946 Michigan. Bu makalede ilgili konuda geniş bibliyografya toplanmıştır. Ayrıca bak. Yetkin, S. K. İslam Mimarisi. Ankara 1965 baskısı. s. 48-51.

² Paret, R. Textbelege zum islamischen Bilderverbot. Das Werk des Künstlers. 1961. s. 36, 42, 43.

³ Bak dip notu 1 ve 2.

⁴ Bak dip notu 1 ve 2.

islâm hâkimiyetlerinde tesirini katiiyetle belirtmiştir. Abbâsî, Samanoğlu, Tolunoğlu, Karahanlı, Gazne, İspanya Emevî, Fatımî, Eyyubî, İran ve Anadolu Selçuk el sanatları ve mimarisindeki figür tasvirlerinde muhtelif ayrıntılarla hep bu stilin ağır bastığı görülür. Doğu Anadolu ve Gürcistan'daki Ermeni ve Gürcü eserlerinde de bilhassa 9. asırdan itibaren aynı stil Ahtamar, Ani, Erzurum civarı kiliselerinde de görüldüğü gibi kendini ortaya koyar. Ermenilerin 10. asır başlarında prens Gagik zamanında Abbâsî halifesi Muktedir'la dostane sıkı münasebetleri dikkate alınırsa buna şaşmamak gerekir⁵. Muhakkak ki Abbâsî stili damgasını sadece daha sonraki islâm medeniyetlerine vurmakla kalmadı, Ermeni, Gürcü figür sanatında da etkileyici oldu.

Abbasilerle islâm sanatına giren Orta Asya hayvan figürü stiline kökü, M.Ö. 7. asırdan başlatılan İskit sanatına dayanmaktadır. Sanatlarında bilhassa çeşitli üslûplandırılmış hayvan figürlerine yer veren İskitler Avrasya hayvan stili diye tanınan özel bir stile sahiptir⁶. İskitler muhtelif göçebe kavimlerinden müteşekkil bir topluluktur⁷. Muhakkak ki idarelerinde birçok Türk kavimleri vardı. İskit sanatı ve stili özellikleri Türk kavimlerinde ve devletlerinde asırlarca yaşadı.

Kuzey Kafkasya, Kırım, Kuban ve Güney Rusya'da el sanatlarına, bilhassa at koşumlarına, silâhlara ait sayısız buluntuları ele geçen İskit ve Sarmatların eserlerini burada ayrıca tanıtmak lüzumsuzdur. En çok kullandıkları figürler yırtıcı kuşlar, arslan, kaplan, geyik, kurt, ejder ve masal hayvanları olmuştur. Bütün Orta Asya'ya yayılan ve bilhassa Türk hâkimiyetlerinde daima kendini gösteren hayvan stili Çin'e kadar da uzanmıştır. (M.Ö. 3-M.S. 3) Hun devleti, (M.S. 4.) Volga ve Tuna Hun'ları, (M.S. 4-7) Macaristan'da Avarlar, (M.S. 4-8.) Gök Türk devleti, (M.S. 9-10.) Karluk'lar, M.S. (10-11) Karahanlılar Avrasya hayvan stilini devam ettiren Türk devletleridir⁸. İskit, Sarmat hayvan stili etkileri Orta Avrupa'ya kadar

⁵ Otto-Dorn, K. Türkisch-Islamisches Bildgut in den Figurenreliefs von Ahtamar. Anatolia VI. Ankara 1961, s. 1-69.

⁶ Rice, T. T. Scythians. London 1957 ve Philips, E. D. The Royal Hordes Nomad Peoples of the Steppes. London 1965.

⁷ Muhtelif merkezlerde hayvan stili için bak. Jettmar, K. Art of the Steppes, the Eurasian Animal Style. Art of the world. London 1967

⁸ Ögel, B. İslamiyetten önce Türk kültür tarihi. Ankara 1962. s. 4, 17, 35, 38, 46, 51, 55, 58, 66, 95, 121, 124, 136, 140, 147, 165-170, 262, 305, 307, 325.

yayılmış Roma devri kabartma ve plastiklerinin de kaynağı olmuştur⁹.

Avrasya hayvan tasviri sanatının bütün bölge ve devirlerde ufak değişmelerde devam eden ana özellikleri, figürlerde aşırı stilizasyona gidiş, uzuvları geometrikleştirme, spiraller ve volutlarla süsleme, S şeklinde kıvrılmalar, uzuvları deforme etmek, formülleştirerek özet halinde vermektir¹⁰. Hayvanlar realiteden uzaklaşarak dekoratif bir karakter kazanırlar. Birçok hallerde bir hayvanın ikinci bir hayvanla veya bir başka hayvana ait parçalarla birleştiği görülür. Figürler üzerinde tamamen süsleyici stilize şekillere yer verilir. Hayvan ve insan motiflerinin bitkisel kıvrıntılarla karıştırılması da yine arabesk ve figür birleşiminin başlangıcını Orta Asya'ya götürmektedir¹¹. (Resim. 1, 3). Bu özellikler birçok Anadolu Selçuk figür tasviri örneğinde karşımıza çıkmaktadır¹². (Resim. 2, 4). İskit sanatında madeni, ahşap ve kemik el sanatı eserlerinde görülen "eğri kesim tekniği" de bazı Anadolu Selçuk figür tasvirlerinde taşın uygulanmıştır.

⁹ Resim 1 için bak. Strzygowski, J. Altai-Iran und Völkerwanderung. 1917. s. 214, Abb. 180. Resim 3 için bak. Rudenko, J. The Mythological eagle, the gryphon, the winged lion and the wolf in the art on northern nomads. *Artibus Asiae*. Vol XXI, 2. 1958. Switzerland. Pl. II, 2.

¹⁰ Rice, T. T. aynı eser Resim. 4, 5, 9, 40, 50, 51, 53. Ayrıca bak. Nandor, F. Die Bronze Kunts und Nomaden Kunts. Prague 1929. s. 28, 68, 81. Taf. VII. 3, 6. Taf. 1-10. Ayrıca bak. Minns, E. H. Scythians and Greeks. Cambridge 1913. Fig. 112, 169, 170, 171, 182.

¹¹ Rice, T. T. aynı eser. Resim 3.

¹² Resim 2 için bak. Otto-Dorn, K. Darstellungen des Turco-Chinesischen Tierzyklus in der Islamischen Kunts. In *Memoriam Ernst Diez*. İstanbul 1963. s. 152-155. Başka örnekler için bak. Öney, G. Niğde Hüdavent Hatun Türbesi Figürlü Kabartmaları. *Belleten XXXI*, 122. Ankara 1967. Öney, G. Artuklu Devrinden bir Hayat Ağacı Kabartması Hakkında. *Vakıflar VII*. İstanbul 1968. Öney, G. Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi. *Belleten XXXII*, 125. Öney, G. Anadolu'da Selçuklu Geleneğinde Kuşlu, Çift Başlı Kartallı Şahinli ve Arslanlı Mezar Taşları. *Vakıflar VIII*. Ankara 1970. Öney, G. Die Karree-Fliesen in Kobadabad Grosspalast. *Deutscher Archäologischer Anzeiger*, Berlin 1969 (baskıda). Öney, G. Anadolu Selçuklu Ejder Figürleri. *Belleten XXXIII*, 130. Ankara 1969. Öney, G. Anadolu Selçuk Sanatında Balık Figürü. *Sanat Tarihi Araştırmaları II*. İstanbul 1968. Öney, G. İran Selçukluları ile Mukayeseli olarak Anadolu Selçuklularında Av Sahneleri. *Anatolia (Anadolu) XI*. Ankara 1969. Öney, G. Sun and Moon Rosettes in the Shape of Human Heads in Anatolian Seljuk Architecture. *Anatolica III*. Hollanda Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü Yayını 1970 (baskıda). Öney, G. Anadolu Selçuklu Mimarisinde Boğa Figürü. *Belleten 1971* Ankara (baskıda).

Orta Asya'da insan ve hayvan tasvirleri daima sembolik gayelerle işlenmiştir. Şaman kültü totem ve astroloji bu figürleri, yaratan esas ilham kaynağı olmuştur. Avrasya göçebe kültürünün sentezi olan hayvan stili, Selçuk'larda hâlen yaşayan göçebe ruha hitabetmiştir. 10. asırdan itibaren kütle halinde islâmiyeti kabul etmeğe başlayan Selçuk'ların ataları olan Oğuzlar'da yine şaman kültürünün etkileri büyüktü¹³. 11. asırda tamamiyle müslüman olarak Horasan'a geçen Selçuk Oğuz'ları Dede Korkut masallarından da anlaşıldığı gibi birçok şaman geleneklerini devam ettirdiler¹⁴. Bugünkü Anadolu Türk'lerinde de aynı geleneklerin derin izlerine rastlarız.

İslâm dinini kabul eden Türklerde şamanizm geleneklerinin çoğu islâm dininin şartlarından imiş gibi sürüp gelmiştir¹⁵. Abdülkadir İnan'a göre şamanlar "Eski şaman dualarına peygamberin, meleklerin, evliya ve şeyhlerin adlarını sokmuşlardır. Hattâ Doğu Türkistan'ın müslüman kamları, kendi mesleklerinin piri "Hazreti Fatma anamız olduğuna dair menkibeler uydurmuşlardır"¹⁶.

Bu ilkel dinin inanışlarının Selçuklularda batıl itikatlar halinde devam ettiğini Avrasya hayvan sanatına, şaman ve astroloji sembollerine dayanan Selçuk figür sanatı da gösterir. Bilinçli veya bilinçsiz olarak asırlardan asırlara geçen, çok değişik bölgelerde karşımıza çıkan ve Anadolu'da bazı eserlerde 15. asra kadar devam eden figür sanatı Selçuklularda sivil mimaride olduğu kadar dinî mimaride de görülür..

1243 Muiniddin Pervane zamanından itibaren politik üstünlüğünü kaybeden ve Moğol akını ile İlhanlı hakimiyetine giren Selçuklarda şaman kültü ile ilgili sembollere dayanan figürlü kabart-

¹³ Turan, O. Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti. Ankara 1965. S. 33, 259. Cahen, C. Pre-Ottoman Turkey. New York 1968, s. 4, 13. İnan, A. Tarihte ve Bugün Şamanizm. Ankara 1954, s. 207. Oğuzların islâmiyeti kabulü için bak. Sümer, F. Oğuzlar (Türkmenler, Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları. Ankara 1967. S. 49-52.

¹⁴ İnan, A. aynı s. 207. ayrıca, Sümer, F. aynı eser s. 44.

¹⁵ Mahmut Kaşgari'de eserinde 11. asırda şamanlardan bahseder. Divan-ı Lugat-i Türk III. s. 157. Kutadgu Bilig'de de Doğu Türkleri'nin islâmlaşmağa başladıklarından bir asır sonra şamanların adı geçer. Yusuf Has Hacıp, Kutadgu Bilig. s. 44, 133, 227, 312.

¹⁶ İnan, A. aynı eser. s. 73.

malarda yeni bir parlak devir dikkati çeker. Moğol istilâsı ile gelen yeni Orta Asya tesiri bu sahada da katidir¹⁷.

Selçuk heykel ve figürlü kabartmalarında batı ile tesir alışı bakımından ilişki çok azdır. Eski Şarkta, Mısır'da, Hititlerde, Sasanilerde, Yunan ve Roma'da görülen insan ve hayvan figürü tasvirleri stil bakımından Selçuk örnekleri ile kıyaslanamaz. Fakat ana kaynak olan İskit sanatının Orta Asya, Türkistan, kuzey Sibiryâ, Eski şark, Mısır ve Karadeniz sahillerinden gelen unsurlarla göçebe ruhunun birleşmesi ile meydana geldiği bilinir¹⁸.

Selçuk sanatında heykel sadece arslan figürlerinde görülür. Bunlar da duvarla yapıya iyice kaynaşmıştır. Diğer bütün figürler mimaride taş ve alçı kabartma, el sanatlarında ise ahşap, seramik, çini, halı, kilim, kumaş, maden üzerinde yer alır. Heykele az yer verilmesini islâmda arkasına gölge veren tasvir vermenin günah oluşu inancı ile izah edebileceğimiz gibi, Orta Asya'ya da bağlayabiliriz. Avrasya figür sanatında balbal taşları haricinde büyük heykele rastlanmaz. Bütün örnekler el sanatlarında ahşap, kemik, maden, kumaş, keçe, halı v.s. üzerindedir. Anadolu Selçuk örnekleri bunların konu stil, teknik, gelenek bakımından benzer, özel bir Selçuk uslûbu kazanarak mimariye intikal etmiş şeklidir.

Orta Asya Türklerinin ve Selçuk'ların yüzyıllar önce figür sanatıyla verdikleri özetli, anlam dolu ifade bugün modern sanatın başarılı örneklerine benzer.

¹⁷ Togan, Z.V. Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1946 s. 247.

¹⁸ Rice, T.T. aynı eser s. 154-156.

Res. 1

Res. 3

Res. 4